

Սակայն կարճի ի ձեկտելոյ,
 Յաղաքս ծուլից ձանձրանալոյ.
 Յոբելինին քըսան թըւոյ,
 Բառասուն երկու մուտն միւտոյ.
 Ողբս գրեցաւ յաւանս Գառնուոյ
 Ի խնդրոյ Սարգսի մեծ երիցոյ.
 Մեղօք մեռեալ աւաղելոյ,
 Ամուլ բարեաց ծնող այսմ երգոյ.
 Տես անցաւորս կեանքս ի փորձոյ,
 Ծիւրեալ ծաղիկ, ստուեր հովանւոյ:

Հրտ. Հայերգ, էջ 151—163: — Բա-
 զուածարար՝ Այրարատ, էջ 368—369:

Ողբիս Սիմէոնի հարազատ ըլլալուն կը
 վկայէ Գրիգոր Դարանաղոյի, որ իւր ժամա-
 նակագրութեան մէջ (էջ 376) կը գրէ.
 «Եւ էր (Սիմէոն) բանիւրուն եւ իմաստա-
 սէր եւ բանաստեղծ եւ տաղասաց. որ զՄե-
 ծին Տրդատայ զարմանալի սարաւոյթն, այս-
 ինքն զպաղասն, որ է ի գիւղաքաղաքին
 Դառնի, նա՛ գեղեցկայարմար յոճով յոյժ
 վայելչապէս գովասանական երգով ողբեր-
 գախառն զրուատեալ է. որպէս մեք այլ
 արժանացաք սուրբ տեղոյ տեսութեանն, որ
 Մաշտոց վարդապետին եւ մեծ վարդապե-
 տին Գէորգայ գերեզմանատուն եկեղեցին
 կից եւ հուպ է սարաւոյթին¹»:

Ասոնք են Ապարանեցւոյ մեզի ծանօթ
 գրութիւնք:

Նկատելիք: — Սիմէոն Ապարանեցի,
 ճանչցուած ժամանակակիցներէն «շնորհալի»
 եւ «մեծաւագ վարդապետ» (Գր. Կամախ.,
 էջ 371, 376), իւր տաղաչափեալ զրուա-
 ծոց մէջ կը ներկայանայ ազատասէր, զօ-
 րաւոր խօսքի տէր անձ, հուժկու ողբերգակ,
 ի վեր կը բերէ զդայուն ոգի մը, եւ իւր զգաց-
 մունք բացատրելու համար ունի անկաւոր
 գրիչ: Մեծովայ ողբն, մանաւանդ «Ողբանքն
 ի վերայ թախտին Տլգատայ» իւր գլուխ
 գործոցներն կրնան համարուիլ: Հայրենի
 աշխարհին աւերակներուն ի տես՝ բնու-
 թեան հրապոյրը չի գրաւեր զինքը. եւ ոչ
 իւր դառնացած սրտին սփոփանք կեանքի

պատրանքին մէջ կը փնտռէ: Ազատ լեռնոր-
 դին յուզուած հայրենիքի տառապանքնե-
 րէն, ճնշուած օտար լուծի ծանրութեան
 տակ՝ վրէժ կը գոչէ, լծնկէց ըլլալ կը ձգտի,
 եւ իւր զայրոյթին մէջ ատրաշէկ կայծակ-
 ներ կը ժայթքէ օտարադէն զազանաբարոյ
 թշնամեաց՝ որոնց ոտից տակ այրացաւեր
 դարձած է հայրենի երկիրը: Աղէտը չընկճեր
 զինքը: Մերթ հայրենեաց դիւցազունք ի
 վրէժինդրութիւն կ'արթնցնէ, մերթ լծն-
 կէցութեան ծայրագոյն յուսահատական մի-
 ջոցներու դիմել կ'ուզէ, եւ մերթ աչքերն
 երկինք բարձրացուցած՝ մօտալուտ՝ զուարթ
 ապագային յուսով կը խրախուսուի:

Եւ ահա իբր այսպիսի գանգատող,
 զայրացող եւ բողբող երգիչ կը հանդի-
 սանայ միջնադարեան քերթողաց թուին
 մէջ եզական եւ արժանի է ուշադրութեան,
 որչափ ալ ցոյց տայ իւր ոճն գեղեցկա-
 գիտական հայեցմամբ թերութիւններ. թե-
 րութիւններ, որոնք ոչ թէ իրեն յանցանքն
 են, այլ առաւելապէս ժամանակին:

Հ. Ն. ԱԿՈՆՆԱՆ

Ա Ձ Գ Ա Յ Ի Ն

ՀԱՅ ԱՆՄԻԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Չկայ թերեւս ազգային նկարագրի յատ-
 կութիւն մը, որուն վրայ այնչափ խօսուի, եւ որ
 այնչափ դատափետուի, ինչպէս «հայ անմիա-
 բանութիւն» ըստածը: Հայն ի ծնէ անմիաբան է
 կ'ըսուի. անիկա մըր կաթին հետ ծծած է ազգային
 այս աւերիչ ունակութիւնը. անիկա անատակ է
 հետեւաբար ընկերային հաւաքական որ եւ է
 համագործակցութեան եւ աշխատութեան: Ահա
 այս տեսակ խօսքեր են, զոր կը լսենք գրեթէ
 ամէն Հայու բերնէն թէ հասարակ խօսակցու-
 թիւններու եւ թէ նաեւ ընկերային խմբակցու-
 թիւններու մէջ: Այս հիւանդագին մտայնու-
 թիւնը մեր մէջ այնչափ արմատացած է, որ գի-
 տութեան քողի տակ սպրդած մտած է նաեւ
 թերթերու, գիտական ուսումնասիրութիւն-

¹ Հմմտ. եւ Христианский Восток I (1912),
 էջ 349—350:

լաւագոյն էր այս պարագային ծածկել քան թէ յայտնել եւ ասով ցաւագարը պարագ տեղ խռովել:

Այս տեսակէտէ որչափ կ'երեւայ, բացառութիւն կ'ուզէ կազմել նորահաստատ «Սիսուան» շաքաթաթերթին մէջ հրատարակուած «Հայ անմիաբանութիւնը», յօդուածին հեղինակը, որ իր յօդուածը կը վերջացնէ այսպէս. «Յեղային պահանջներու համաձայն Հայաստանի ազգային-քաղաքական կազմաւորման այս ամենալուրջ հարցին կ'անդրադառնանք ուրիշ առթիւ¹»:

Շարունակութիւնը ընթերցելու բախտը չունեցանք տակաւին, այսու հանդերձ պիտի ծանրանանք հոս «Հայ անմիաբանութիւնը», յօդուածին վրայ, որ մանրանկարն է կրնանք ըսել ինդոյս շուրջը դարձող բոլոր մտայնութիւններուն եւ հետեւաբար՝ մանաւանդ իր այժմեականութեան պատճառաւ՝ կրնայ մեր ձեռքը իբր շօշափելի օրինակ ծառայել ոչ միայն ընդդիմախօսութեան, այլ եւ մասամբ մը նաեւ իբրեւ ժխտական ապացոյց մեր տեսութեան ճշմարտութեան:

Հոս Հայուն նկարագրով եւ խառնուածքով անմիաբան ըլլալուն ապացոյց զո՛ւր տեղ կը փնտռենք. յարգելի հեղինակը «Պատմական Ժամանակաց մէջ ցոյց տուած անմիաբանութեան ոգին» իբրեւ պատմական ակներեւ իրողութիւն կ'ենթադրէ եւ կ'աշխատի միայն անոր ներքին ազդակները մատնացոյց ընել: Ահա հոս առաջին քայլին իսկ ամենամեծ սխալը կը գործուի:

Հայոց անմիաբանութիւն ըսուածը գոյութիւն չունի պատմութեան մէջ, եղածը հայ իշխաններու անմիաբանութիւնն է. Հայութեան զանգուածը, որ է ըսել Հայ ժողովուրդը անոր մէջ մաս չունի: Ով որ քաջածանօթ է Հայ պատմութեան եւ խուզարկու մտքով հետեւած է անոր ընթացքին, այնպիսոյն համար յայտնաբերման է մեր ըսածը: Խնդիրը այն չէ թէ հայ ժողովուրդը յօժարութեամբ թէ բռնութեամբ ծառայած է իր իշխաններուն կենդրոնախոյզ ձգտումներուն, բայց ամէն պարագայի մէջ եղած է այն գոյութիւնը մը, որուն միջնորդութեամբ գործած են հայ իշխանները ազգային գաղափարականին տեսակէտէ նայելով մեծամեծ եւ անմոռանալի դիւցազնութիւններ, սակայն երբեմն նաեւ դժբախտաբար ցաւալի արարքներ: Ճիշտ նոյնը չէ՞ նաեւ գերմանական ժողովուրդեան անցելոյն պատկերը: Մանաւանդ որ եթէ արգար

կ'ուզենք ըլլալ՝ Գերմանիայի պատմական անմիաբանութիւնները բազմապատիկ աւելի շատ են քան հայկականները: Ներքին կռիւներ, արտաքին թշնամիներու մատնութիւններ, անոնց հետ ընդդէմ գերմանական հին կայսրութեան դաշնագրութիւններ սովորական դէպքեր են Գերմանիայի մինչեւ 1870ի պատմութեան մէջ: Եւ սակայն գերմանացի պատմագիրներէն, քաղաքագետներէն եւ հրապարակագիրներէն եւ ոչ մէկը ազգային անմիաբանութիւնը Գերմանական ժողովուրդեան ինքնատիպ մէկ յատկութիւնը նկատած է: Անոնց համար խնդիրը շատ պարզ է. Die Uneinigkeit der deutschen Fürsten, այսինքն՝ գերմանական իշխաններուն անմիաբանութիւնն է պատճառն իրենց բոլոր ներքին պառակտումներուն եւ արտաքին անցաջողութիւններուն: Եւ սխալ չէ այս տեսութիւնը. վասն զի ներքին կռիւներն արդիւնք եղած են մեծաւ մասամբ իշխաններու կենդրոնախոյզ ձգտումներու, իսկ ամէն անգամ որ արտաքին թշնամիներէ յաղթուած է գերմ. հին կայսրութիւնը, կամ որովհետեւ իշխաններու մէկ մասը թշնամույ կողմն անցած է եւ կամ հասարակաց կռուին մասնակցած չէ: Ինչո՞ւ համար հնդկական հին եւ պատկառելի ազգը, որ արիական՝ որ է ըսել աշխարհքիս ամենազինեցելուն արիւնը կը կրէ իր երակներու մէջ՝ երբեք քաղաքական տիեզերապատմական նշանակութեան մը չբարձրացաւ, թէեւ ասոր համար ոչ ժողովուրդեան թիւ կը պակսէր եւ ոչ ալ ընդունակութիւն: Պատճառը միշտ նոյն է. աւատական իշխանական դրութիւնն, որ ազգի մը մի եւ նոյն ցեղերը իրարմէ տարանջատ կը պահէր եւ երբեմն նաեւ իրարու դէմ կը գրգռէր: Յատկապէս ասոր համար է, որ Անգղիացիները 1874 դարուն Հնդկաստանի տիրեցին եւ այն համեմատաբար շատ սակաւաձեռն գնդով:

Լիապէս համամիտ ենք Սիսուանի Պր. Յօդուածագրին, երբ ժողովուրդային ինքնատիպ յատկութեան մը ծագման ազդակները բնորոշելու պահուն միջավայրէն աւելի ցեղային ազդեցութիւններուն գերակշռութիւն կու տայ. եւ կ'ընդունինք ինչ որ ասկից թուրք ցեղին մասին կ'եզրակացնէ: Միջավայրն ազգի մը ոգւոյն, խառնուածքին եւ նկարագրին կազմաւորման մէջ շատ ցանցառ անգամ ծնողի դեր կը կատարէ. անիկա աւելի կը կերպաւորէ, կը զարգացնէ եւ կ'ամրապնդէ, ինչ որ սաղմնային վիճակի մէջ կամ ունակաբար կայ արդէն ազգային ինքնուրոյն բնութեան մէջ: Սակայն՝ հայ

պատմական ըստած անմիաբանութիւնը Հայաստանի աշխարհագրական դրբին վերագրողներուն նման ինքն ալ հաւասարապէս կը սխալի, երբ անոնց հակառակ ցեղային այլազանութիւնը կը դնէ իբրեւ պատճառ անմիաբանութեան: Որպէս թէ պատմական անժխտելի իրողութիւն մ'ըլլայ թէ «Հայ ազգը բաղկացուած է մըն է այլազան ցեղերու, որոնց մէջ մեծամասնութիւնը կազմող տարրը (յայն գլուխ) գիւղացի հողագործ դասակարգն է կազմած առ հասարակ. իսկ քաղաքացի դասակարգը խառնուրդ մըն է Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ապրող գրեթէ բոլոր ցեղերուն — Պարսիկին, Պարթեւին, Հրէային, Ասորիին, Գուրգին եւ վաղեմի բոլոր դրացի ցեղերուն¹»: Նախ եւ յառաջ Հայ գիւղացւոյն եւ քաղաքացւոյն ցեղային տարբեր տիպեր ըլլալուն գաղափարը առնուած է Ուիլեմ Բլաւիտս գիտնականէն, ինչպէս յարգ. հեղինակին յառաջընթացութիւններէն ալ կը տեսնուի, ուր «ի մէջ այլոց» կ'ըսուի նաեւ թէ «Անտարակուսելիօրէն մեծ համեմատութեամբ Պարթեւական թուրանեան արիւն կայ Հայաստանի ազգաբնակչութեան մէջ, որովհետեւ շրջակայ բոլոր այդ երկիրները յաղթուեցան Հայերէն ու Արքայն Տիգրան ամրացուց իր դաշնակցութիւնը Միհրդատէսի հետ՝ ամուսնանալով Պարթեւական այդ թագաւորի դստեր հետ: Եւտոյ եղած սեմական արեան ներարկումը ըրաւ զՀայս բոլոր ցեղերու ամէնէն խառնուրդ ցեղը, եւ ամենաստուգապէս այս յատկութեան բերմամբ է, որ միութիւն կը պակսի Հայոց մէջ²»: Թէ Հայոց մէջ միութիւն կը պակսի, հաւանօրէն ուսած է Բլաւիտս եւ իրեն հետ լ. ռիշ օտարազգի գիտնականներ աւելի մեր ազգայիններէն քան թէ պատմութիւնէն: Թերեւս երեկուան Հայուն քաղաքական կեանքն ալ առիթ տուած ըլլայ նման դատաստաններու, սակայն պէտք չէ երբեք մոռնալ որ Հայը դարերով զոհուած իր անկախութենէն՝ քաղաքական անգոյն կեանք մը վարելու դատապարտուած էր. չունէր տակաւին ազգային միութեան թանձրացեալ գաղափարականը՝ այսինքն ազգային Պետութիւն մը: Եւ այս բաւական չէ. Հայաստան բաժնուած էր երեք մեծ Պետութիւններու մէջ, որոնք իւրաքանչիւրը իր ինքնուրոյն քաղաքականութիւնն ու ձգտումներն ունենալով, բնականաբար Հայերն ալ իրենք զերենք անոնց պիտի համաձայնեցնէին: Քաղաքական ամենազգի արգելքներով կաշկանդուած եւ

աշխարհքիս ամէն կողմ ցրուած Հայութիւնն աւելին մեղի մատուցանելու անկարող էր. գոհ ըլլանք, որ իր ազգային ինքնութիւնը պահեց եւ մեղի հաղորդեց. ասիկա արդէն ազգային միութեան հերոսական գործ մըն էր:

Բայց թէ քաղաքացին աւելի ենթակայ է արտաքին ազդեցութեան եւ խառնուրդի քան թէ գիւղացին, տիեզերապատմական իրողութիւն մըն է եւ հարկ չկայ հետեւաբար զայն սորվելու համար հայկական քաղաքներն պատիւ: Պատմականօրէն բոլորովին անարդարանալի ծայրայեղութիւն է սակայն Հայ քաղաքացւոյն վրայ եղած արտաքին ազդեցութիւնն այն աստիճանի չափազանցել, որ անկից ցեղային բոլորովին նոր տիպ մը յառաջ գայ: Սեմական արիւնը կրնայ նաեւ մեր երակաց մէջ ներարկուած ըլլալ, բայց ասկից հրէական ցեղային ազդեցութեան ծնունդ համարիլ Հայ ազգին առեւտրոյ եւ վաճառականութեան բնածին հանճարը, պատմական միամիտ տգիտութիւն է պարզապէս: Հրեաներուն եւ Հայերուն մարմնախօսական ոչ այնչափ զգալի նմանութիւնը Հրեաներէն չէ, այլ Հատերէն, որոնցմէ մեծապէս ազդուած են նաեւ Հրեաները: Երկրորդ՝ եւ այս ամենակարեւորն է եւ ուղղուած է թէ Պր. Բլաւիտսի եւ թէ մեր յարգ. հեղինակին՝ եթէ ցեղային այլազանութիւնը՝ այսինքն՝ միաձոյլ ազգայնութեան մը զանազան ցեղերէ կազմուիլ՝ իսկական պատճառն կը նկատուի «Հայ անմիաբանութեան», այն ատեն ամէնէն անմիաբան ժողովուրդը պէտք է Միացեալ Նահանգներու Ամերիկացին համարիլ, վասն զի անոր հետ ձուլուած միացած են Գերմանացին, Գաղղացին, Իտալացին, Ռուսը, Հայը եւ Եւրոպայի եւ Ասիայի գրեթէ բոլոր ազգերէն: Չգիտնեք Պր. Եւրուսաճագիրը Խնչ իրաւամբ Երջները միաբանութեան իրր տիպար օրինակ կը ներկայացնէ Հայուն, երբ պատմութեան արդար վճռոյն նայելով՝ անոնք ալ ամենէն քիչ այնչափ խառնուրդի ենթարկուած են որչափ Հայերը: Պատմութեան քիչ թէ շատ համեցողին համար յայտ է թէ Եւրաստան նախնաբար Պեղադագիները կը բնակէին, որոնք յետոյ մեծաւ մասամբ Երջներու հետ ձուլուած են նաեւ Իլլիրացիներ, Թրակացիներ, Փոլիգացիներ, Լիւգացիներ, Պոնտացիներ եւ Փիւնիկեցիներ, իսկ Քրիստոսէ վերջը՝ Հռովմէացիներ, ուսկից է նաեւ իրենց Ռում անունը, Գոթացիներ, Մլաններ եւ Բուլգարներ: Չմոռնալ նաեւ յիշեցնել, որ Եւրասիական պատմութիւնը ան-

¹ Աճ. 427:

² Աճ. 428:

միաբանութեան կողմանէ հայկականէն գրեթէ տարբերութիւն չունի: Քրիստոսէ յառաջ պատահածներն անհաշիւ են, իսկ Միջին դարէն սա միայն ըսենք, որ Բիւզանդական կայսրութեան հետզհետէ տկարացման եւ կործանման գործին մէջ Յոյներն ուղղակի թէ անուղղակի մեծ ծառայութիւն մատուցած են Տաճիկներուն. օր. համար Պոլսոյ առման ժամանակ Բաղկեդոնի Յոյներն էին, որ Բիւզանդական սպայակոյտին հանձարեղ ծրագրերնրը Մուհամետ Բ. Աշխարհակալին յայտնելով՝ յունական բանակը յուսահատ դրութեան մատնեցին: Եթէ Պոլսոյ եւ Փոքր Ասիոյ Յոյներն այսօր համեմատաբար աւելի միաբանասէր են, պատճառն է գլխաւորաբար Յունական նորահաստատ պետութիւնն, որ իմաստով մը՝ ըլլալով նաեւ իրենց ազգային միութեան քաղաքական եւ քաղաքակրթական կենդրոնն, բնական է, որ ազգէր նաեւ իրենց ազգային կեանքին եւ ներքին տրամադրութիւններուն վրայ:

Յեղային այլազանութիւնն այն ատեն միայն ներքին ազդակ կրնայ նկատուիլ ազգային պառակտումներու եւ անմիաբանութեան, երբ երկրի մը ցեղերը թէ՛ քաղաքակրթօրէն եւ թէ՛ չափով մը գէթ նաեւ քաղաքականօրէն տակաւին իրարմէ տարանջատ կը մնան. այս պարագային ազգային ներքին միութեան վրայ ի հարկէ խօսք անգամ կարելի չէ ընել. ցեղերը կամ միջավայրին բերմամբ կամ տիրող տարրին գերակշիւ զօրութեան շնորհիւ եւ կամ արտաքին բազմապիսի կապերով միայն իրարու հետ միացած են: Վարերու պէտք կայ մինչեւ որ ասոնցմէ միաձոյլ, միատարր ազգութիւն մը յառաջ գայ, որ թէեւ այլ եւս տիրող տարրին իսկութիւնը կատարելապէս չի ցրլացընէր, բայց պատմական ո՞ր եւ է պատճառ մը չկայ այլ եւս այսպիսի ազգ մը յառաջագունէ (a priori) արդէն անմիաբան նկատել: Մանաւանդ թէ ցուցուած է, որ շատ անգամ ձուլուող տարրը սրտի ներքին բերմամբ աւելի սերտիւ յարած կ'ըլլայ ազգային ընդհանուր գաղափարականին. իբր օրինակ առնունք Բուսթիացիները, որոնք նախնաբար սլաւ էին, եւ մեր Սասունցիներն ու Մամիկոնեանները. առաջինները Թուրք մաս Արծրունեոյն վկայութեամբը դեռ մինչեւ 9րդ դար հայերէնէ տարբեր լեզու մը կը խօսէին: Կասկած չկայ, որ Ռաբարտացիները մեծաւ մասամբ հայերու հետ ձուլուեցան, ինչպէս ուրիշ դրացի շատ մը ազգեր. բայց թէ պատմական այս յառաջատուութիւնը (Prozess) երբ եւ

ինչ պայմաններու մէջ տեղի ունեցաւ, դժուարին է որոշել: Արտաքին աղբիւրներէ այսչափս միայն գիտենք, որ Արտաշէս Ա. ժամանակ Հայաստանի մէջ բաւական այլացեղ նահանգներ կային, որոնց մէջ սակայն հայերէնը արդէն տիրող լեզուն էր:

Ամէն պարագայի մէջ հայ նախարարական դրութիւնը կազմակերպութիւն մըն է, զոր մենք մեր նախնիներէն ժառանգած ենք, որ եւ հետեւաբար մեզի Հայաստանի նախնական շրջանին գէթ աղօտ մէկ պատկերը կ'ընծայէ: Ի հարկէ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն ալ մեծապէս նպաստաւոր կրնայ եղած ըլլալ նախարարութիւններու կազմաւորման. այս կէտը սակայն երկրորդական նշանակութիւն ունի: Ազգային միութեան տեսակետով նշանակալիցն ինքնին իսկ նախարարական դրութիւնն է, որ ինչպէս ծանօթ է բոլոր արիական ազգերուն հասարակաց ժառանգութիւն մ'ըլլալուն՝ սկզբէն մենք ալ ունէինք, բայց մեր պատմական նախարարութիւններուն շատերը տեղական օտար իշխանութիւններ էին, որոնք մերիններուն միանալով բնականաբար Հայաստանի բոլորովին նոր կերպարանք մը պիտի տային: Ամէն նախարար իր երկրին վրայ միահեծան տէր էր. ինքն էր անոր օրէնսդիրն եւ դատաւորը եւ հարկերը ինքը կը ժողովէր: Թագաւորին հանդէպ երկու պարտք միայն ունէին՝ տարեկան հարկ եւ զօրքով բանակին մասնակցելը, եթէ երբեք պատերազմ ծագէր: Նախարարները կրնային նաեւ իրարու դէմ պատերազմ հրատարակել, դաշինք դնել իրարու հետ, միայն թէ ոչ ընդդէմ թագաւորին: Ահա այս էր անցելոյն մէջ մեր ամենամեծ դժբախտութիւնը. ասոր վրայ աւելցընենք ամբողջ Հայաստանի մէջ կենդրոնական բանակի մը պակասութիւնը, որ բնական է առաջնոյն հետեւութիւնն է, բայց ասով Հայաստանի ներքին վիճակը աւելի կը վտանգուէր, վասն զի թագաւորը ամէն մէկ նահանգի մէջ զօրք պահելու իրաւունք չունենալով՝ նախարարները մանաւանդ սահմանազկոյ նախարարները շատ դիւրաւ խլրտումներու կը միտէին եւ երբեմն մինչեւ անգամ արտաքին թշնամիներու հետ դաշինք կը դնէին ընդդէմ իրենց թագաւորին: Հետաքրքրական է գիտնալ, որ Հայ ազատամբ իշխանները գրեթէ բոլորն ալ այս վերջին դաւ սակարգին կը պատկանէին: Թէ ազգի մը միութեան եւ երբեմն նաեւ զարգացման համար կենդրոնական բանակի մը գոյութիւնն ինչ մեծ

նշանակութիւն ունի, յայտնի է Ռուսաստանի պատմութենէն: Ռուսաստան Պետրոս Երեւելէն յառաջ զանազան ցեղերէ բաղկացած ժողովուրդային անգոյն զանգուած մըն էր, զուրկ գրեթէ քաղաքական որ եւ է նշանակութենէ: Հանձարեղ կայսեր ղենուարական բաղմատարած ցանցերը Ռուսերը քիչ ժամանակուան մէջ պատկառելի ժողովուրդ մը դարձուցին: Եթէ Ռուսաստանի մէջ սպասուած զարգացումը չենք գտներ, մասամբ մը երկրին հսկայ տարածութիւնն է պատճառը եւ մասամբ ալ կայսրներու աշխարհակալ քաղաքականութիւնն, որով երկրին ներքին բարեօրման շատ քիչ փոյթ տարուեցաւ: Նոյնը կը տեսնուի նաեւ Գաղղիայի մէջ, ուր աւատական դրութիւնը 13^{րդ} դարուն արդէն ջախջախած էր, եւ նոյնը նաեւ Գերմանիայի մէջ, ուր թէեւ հազիւ 1870ին տեղի ունեցաւ յեղաշրջումը եւ այն տակաւին ոչ ամբողջապէս եւ սակայն Գերմանիայի ազգային միութեան համար դարակազմիկ նշանակութիւն ունեցաւ:

Ձէ, Հայն իբնէ անմիաբան չէ. ստոր ամենամեծ ապացոյցներէն մէկն ալ Հայ քրիստոնէական Եկեղեցին է: Հոս խնդիրն անոր վրայ չէ թէ Հայ Եկեղեցին դարերու ընթացքին մէջ ինչ զարգացման ենթարկուեցաւ, բայց պատմականօրէն անթխտելի է, որ Ե^ր դարուն արդէն բոլոր Հայութեան սրտին խորքը թափանցած էր Քրիստոնէութեան ոգին. ամէն տեղ մի եւ նոյն հաւատքը կը քարոզուէր եւ հաւատքի ղենուարներն էին քահանաներն ու սարկաւազները, որոնց պաշտօնին գլխաւոր կէտերէն մէկն ալ էր Հայաստանի Նուիրապետութեան գերագոյն վարչութեան հետ մի պահել հաւատացեալները: Ահա առաջին անգամ ասով կազմուեցաւ հայկական նուիրական հողին վրայ ազգային միաձոյլ ամրակուռ փաղանգ մը, որուն դէմ բախեցան Պարսիկները, Արաբները, Սելճուկները, Մոնղոլները եւ Տաթարները: Մեր պատմութեան մէջ չափանուած հերոսութեամբ կռուեցան մեր նախնիներն այս ահագին զօրութիւններու դէմ. մեռան, բայց չուրացան իրենց ինքններու դէմ. հաւատքն իրենց ազգութիւնը: Գեոհաւատքը, չուրացան իրենց ազգութիւնը: Գեոհաւատքն ինչ թաքուն զօրութիւններ ծածկուած են տակաւին Հայութեան երակներու մէջ. չենք գիտնէր, կը մակաբերենք միայն. բայց վստահ ենք, որ մեր այս մակաբերութիւնները կամաց կամաց պիտի իրականան, երբ Հայաստանի բարձունքներու վրայ ազգային անկախութեան դրօշը ծածանի:

Սպասենք ուրեմն եւ չխռովենք, երբ ազգային թերթերէն ոմանց ազգափնաս վէճերն ու կռիւները երբեմն նաեւ մեր ազգային զգածումները վերաւորեն եւ կամ հանդիպենք Հայերու, որոնք Հայութեան ներկայ անհուն թշուառութեան տեսարանին՝ իրենց անսիրտ անտարբերութիւնն ու եսամոլութիւնը միայն ցուցադրեն: Մեր ներկայ քաղաքական դժբախտ հանգամանքներուն մէջ ասոնք անխուսափելի են եւ առհասարակ չկայ արդէն ազգ մը, որ այս տեսակ մակաբոյսերէ բոլորովին զերծ ըլլայ: Անգամ մըն ալ կը շեշտենք՝ 1920ը Հայ ազգին համար դարակազմիկ նշանակութիւն պիտի ունենայ նաեւ միութեան տեսակէտէ: Ասոր միակ պայմանն է սակայն անկախ Հայաստան մը՝ զերծ քաղաքական ո՛ր եւ է կապանքներէ: Միութիւնը խանգարող իշխաններն արդէն իսպառ ջնջուած են, չկան նաեւ նահանգներու քաղաքական եւ ցեղային բաժանումները. Հայութիւնն այսօր միաձոյլ տարր մըն է եւ իբրեւ այսպիսի ալ ինք զինքը կը զգայ եւ կը դաւանի: Կը բաղձնէր յուսալ թէ Հայ Հանրապետութիւնն եւ Պարսի ազգային Պատուիրակութիւնը՝ «Լուանց Kompromissի չկայ ձգմարիտ քաղաքականութիւն», գերագոյն սկզբունքն իրենց բնաբան ըրած՝ խոհեմ քաղաքականութեամբ եւ զօրաւոր բազիւ պիտի ամրապնդեն Հայուն մէջ միութեան գաղափարն եւ այսպէս քիչ ատենէն զմեզ մեր նպատակին պիտի հասցընեն:

ԴՈՒՏ. Է. Ա. ՄԱՏԻՆԵԱՆ

1 Բողոքած արդէն շարուած էր, երբ «Սիսուանի» 28 եւ 29 թիւերը ստացանք: Առաջինը մէջ Գր. Այսկունի համառօտիւ բայց շատ գովելի համարձակութեամբ կը մաքառի «Հայր անմիաբանէ» մտայնութեան դէմ, իսկ երկրորդին մէջ կը կարգանք խմբագրութեան կողմանէ նոյնին դէմ գրուած ընդգիմագրութիւնը, որ անով աւելի հետաքրքրական է, որ մեր ներկայիւս քննադատուած յօդուածին իւր շարուանակութիւն գրուած կ'երեւայ: Ըստնց պիտի անդրադառնանք «Հանդիսի» յաջորդ թիւին մէջ: